

Instytut Prawa Cywilnego UMCS
Zakład Prawa Cywilnego

Mirosław NAZAR

Etapy i kierunki rozwoju radzieckiego prawa rodzinnego (1917—1987)

Этапы и тенденции в развитии советского семейного права (1917—1987)

Etapes et tendances de développement du droit familial soviétique (1917—1987)

1

Większości współczesnych instytucji i zasad radzieckiego prawa rodzinnego nie można dobrze zrozumieć i wyjaśnić bez poznania ich historycznego rodowodu. Prawo to bowiem kształtowało się w toku rewolucyjnych przemian politycznych, społecznych i ekonomicznych zachodzących w Rosji Radzieckiej i ZSRR. Pierwsze zaś socjalistyczne ustawodawstwo rodzinne z natury rzeczy nie mogło mieć gotowych wzorców legislacyjnych. Decydujący wpływ na kierunki rozwoju radzieckiego prawa rodzinnego wywarły akty prawne uchwalone w pierwszym dziesięcioleciu po Rewolucji Październikowej. Wyraźne ślady w ustawodawstwie rodzinnym Związku Radzieckiego pozostawiła również Wielka Wojna Narodowa z lat 1941—1945.

Znajomość historii radzieckiego prawa rodzinnego, pomagając zrozumieć i wyjaśnić jego współczesne instytucje i zasady, ułatwia badania prawnoporównawcze. Analiza pozytywnych i negatywnych radzieckich doświadczeń z nowatorstwem w regulowaniu stosunków rodzinnych może okazać się przydatna do prognozowania funkcjonowania projektowanych unormowań i formułowania na tym tle wniosków *de lege ferenda*. Dotyczy to zwłaszcza takich instytucji, jak małżeństwo, konkubinaty, ustalenie ojcostwa, alimentacja i adopcja.¹

¹ W kwestii historycznego podejścia w prawoznawstwie zob. J. Bardach: *Themis a Klio, czyli o potrzebie podejścia historycznego w prawoznawstwie*, [w:] *Zagadnienia metodologiczne prawoznawstwa, Materiały z sesji naukowej, Łódź 27—28 marca 1980 r.*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1982, s. 21 i n.

Rozwój radzieckiego prawa rodzinnego został przedstawiony w niniejszym opracowaniu z dogmatycznoprawnego punktu widzenia — przez pryzmat węzłowych instytucji i zasad prawa rodzinnego. Zarazem jednak w niezbędnym zakresie przedstawiony jest najbliższy kontekst historyczny ewolucji prawa, a mianowicie — przemiany społeczne, gospodarcze, polityczne i demograficzne zachodzące na przestrzeni 70 lat istnienia państwa radzieckiego.

Kształtowanie pożądanego z rewolucyjnego punktu widzenia ustroju małżeństwa i rodziny socjalistycznej w pierwszych latach po Rewolucji Październikowej napotykało na opór utrwalonych w świadomości społecznej poglądów moralnych, religijnych oraz obyczajowych. W tym czasie w naukach społecznych były nadal głoszone niemarksistowskie koncepcje rodziny. Nowe zaś teorie pozostawały wciąż w początkowych stadiach rozwoju.

Zwolennicy poglądu o atrofii rodziny w społeczeństwie komunistycznym szukali oparcia w niektórych radykalnych poglądach klasyków marksizmu. Wielu radzieckich prawników w pierwszych latach po Rewolucji odrzucało leninowskie koncepcje społeczne i polityczne, które znalazły odzwierciedlenie w najwcześniejszych aktach radzieckiego ustawodawstwa rodzinnego, sankcjonujących istnienie małżeństwa i rodziny jako instytucji prawnych.² Warto przypomnieć, że W. Lenin był z wykształcenia prawnikiem i przez 4 lata wykonywał praktykę adwokacką. Można przypuszczać, że nie pozostało to bez wpływu na kształt i treść ustawodawstwa władzy radzieckiej w pierwszych latach po Rewolucji.³

2

Rząd Tymczasowy Kiereńskiego, w krótkim zresztą okresie sprawowania władzy, nie dokonał zmian w prawie rodzinnym i małżeńskim. Przygotowane zostały jedynie projekty dwu ustaw: *O wolności sumienia* i *O przyczynach rozwodu*. W gronie specjalistów opracowujących drugi z wymienionych projektów znajdował się między innymi Leon Petra-

² Zob. G. K. Matwiejew: *Sowietskoje siemiejnoje prawo*, Moskwa 1978, ss. 28—31. W kwestii poglądów W. Lenina na socjalistyczne prawo rodzinne zob. J. S. Piątowski: *Lenin a zasady socjalistycznego prawa rodzinnego*, „Studia Prawnicze” 1971, nr 28, s. 29 i n.; J. Winiarz: *Prawo rodzinne, 60 lat Wielkiej Rewolucji Październikowej*, „Gazeta Prawnicza” 1977, nr 20, s. 5.

³ Por. J. Litwin: *Lenin jako prawnik*, „Państwo i Prawo” 1960, nr 11, s. 711 i n.; E. A. Skripilew: *Rol' W. I. Lenina w zakonodatelnoj rabotie sowietskogo gosudarstwa*, „Sowietskoje Gosudarstwo i Prawo” 1988, nr 4, s. 42 i n.

życki, wówczas profesor na Wydziale Prawa Uniwersytetu w Petersburgu.⁴

W tym stanie rzeczy formująca się nowa władza radziecka zastała w listopadzie 1917 r. nie zmienione carskie ustawodawstwo rodzinne oparte na zasadach wyznaniowych. W grudniu 1917 r. w „Gazecie Tymczasowego Rządu Robotniczo-Chłopskiego” (nr 56 i 57) zostały opublikowane pierwsze dwa dekrety WCKW i RKL RSFRR dotyczące rodziny, a mianowicie: dekret z 18 XII 1917 r. *O małżeństwie cywilnym, dzieciach i o prowadzeniu ksiąg aktów stanu*⁵ oraz dekret z 19 XII 1917 r. *O rozwiązaniu małżeństwa*.⁶ Oba wymienione akty prawne zajmują szczególne miejsce w dziejach prawa Związku Radzieckiego. Od nich zaczyna się historia radzieckiego ustawodawstwa rodzinnego. Zostały w nich po raz pierwszy sformułowane najważniejsze i podstawowe zasady funkcjonowania radzieckiej rodziny i małżeństwa, utrzymane, z pewnymi modyfikacjami, w późniejszych okresach rozwoju radzieckiego ustawodawstwa.⁷

Wskazany wyżej dekret z 18 XII 1917 r. krótko, lecz dobitnie, ogłosił sekularyzację małżeństwa, stanowiąc: „Republika Rosyjska na przyszłość uznaje tylko małżeństwa cywilne” oraz „Małżeństwo cerkiewne, na równi z obowiązkowym cywilnym, jest sprawą prywatną wstępujących w związek małżeński.” Proklamowana więc została wolność zawarcia małżeństwa, w szczególności, nowe prawo nie wymagało zgody lub zezwolenia rodziców nupturientów albo ich zwierzchników służbowych. Znaczenie prawne utraciła też przynależność do określonego wyznania.

Wbrew ostrzeżeniom burżuazyjnej opozycji, że bolszewizm doprowadzi do „nacjonalizacji kobiet”, zniesienia małżeństwa i seksualnej anarchii dekret z 18 XII 1917 r. jasno i zdecydowanie uznał monogamię za zasadę małżeństwa radzieckiego, samo zaś małżeństwo — za podstawę rodziny.⁸ Ustanawiając wymóg cywilnej formy zawarcia małżeństwa, dekret zastrzegął, że wnioski o rejestrację małżeństwa, pochodzące od

⁴ Informację tę podaje G. M. Swierdłow (*Sowietskoje siemiejnoje prawo*, Moskwa 1958, s. 58), wymieniając imiennie notabene tylko L. Petrażyckiego; nie ma natomiast wzmianki o tym fakcie w biograficznej przedmowie (J. Lickiego, w opracowaniu A. Kojdena) do polskiego wydania pism wybranych L. Petrażyckiego o: *O nauce, prawie i moralności*, Warszawa 1985, s. LXV; L. Petrażycki opuścił Petersburg w drugiej połowie października 1917 r. i wyjechał do Finlandii, zob. *loc. cit.*

⁵ *Sobranije Uzakonienij RSFSR* [dalej cyt. SU RSFSR] 1917, nr 11, poz. 160.

⁶ SU RSFRR 1917, nr 10, poz. 152; data przyjęcia dekretu, o którym mowa, jest sporna, określa się ją także jako 16/29 grudnia 1917 r. — zob. Swierdłow: *op. cit.*, s. 59; por. też W. F. Jakowlew [w:] *Sowietskoje siemiejnoje prawo*, [praca zbiorowa], pod ried. W. A. Riazancewa, Moskwa 1982, s. 24.

⁷ Zob. Jakowlew: *loc. cit.*

⁸ Zob. Swierdłow: *op. cit.*, s. 60.

osób pozostających w dotychczas zawartych związkach małżeńskich, nie będą uwzględniane przez radzieckie organy rejestracji stanu cywilnego. Status prawny wcześniej zawartych małżeństw wyznaniowych nie został jednak określony jednoznacznie.

Omawiany dekret przyjął, jako fundamentalną zasadę prawną — pełną równość mężczyzny i kobiety w stosunkach małżeńskich i rodzinnych, całkowicie zrównał pozycję prawną dzieci pozamałżeńskich i urodzonych w czasie trwania małżeństwa ich rodziców, przewidywał dopuszczalność dochodzenia ojcostwa w trybie sądowym na żądanie matki i dziecka, jego opiekuna lub samego dziecka.

Dekret z 19 XII 1917 r. *O rozwiązaniu małżeństwa* zagwarantował swobodę rozwiązania małżeństwa pod kontrolą państwa na żądanie zarówno obojga małżonków, jak i jednego z nich. Wniosek rozwodowy miał rozpatrywać sąd. Rozwód na żądanie obojga małżonków mógł być jednak zarejestrowany także przez urząd stanu cywilnego (tzw. zags — skrót od sformułowania: *zapis' aktow graždanskogo sostojanija*).

W dekrete, o którym mowa, szczegółowo został unormowany problem losu dzieci na wypadek rozwiązania małżeństwa ich rodziców. Sąd, orzekając rozwód, określał zarazem, przy kim pozostaną niepełnoletnie dzieci oraz który z byłych małżonków i w jakim rozmiarze powinien ponosić wydatki na utrzymanie i wychowanie dzieci. Ponadto sąd, w razie potrzeby, orzekał o obowiązku alimentacyjnym byłego męża.

Oba przedstawione dekrety wstępnie uporządkowały i przebudowały stosunki rodzinne. W sumie jednak tylko z grubsza określiły kontury rodziny nowego typu i nie zawierały odpowiedzi na te szczegółowe pytania, które nasuwały się przy wcielaniu w życie zasad nowego socjalistycznego prawa rodzinnego. Powstała więc konieczność szybkiego opracowania kolejnego aktu prawnego, regulującego bardziej szczegółowo stosunki małżeńskie i rodzinne. Na posiedzeniu WCKW 16 IX 1918 r. uchwalony został *Kodeks praw RSFRR o aktach stanu cywilnego, prawie małżeńskim, rodzinnym i opiekuńczym*⁹ (dalej cyt. kodeks RSFRR 1918).

3

Kodeks RSFRR 1918 był nie tylko pierwszą kodyfikacją radzieckiego prawa rodzinnego, lecz w ogóle pierwszym radzieckim kodeksem prawnym. W jego treści zostały uwzględnione zarówno dotychczasowe unor-

⁹ SU RSFSR 1918, nr 76, poz. 818; w kwestii sporów o dokładną datę uchwalenia omawianego kodeksu zob. S w i e r d ł o w: *op. cit.*, s. 62.

mowania, jak i orzecznictwo sądowe oraz praktyka urzędów stanu cywilnego.¹⁰ Kodeks składał się z 4 rozdziałów poświęconych: 1) aktom stanu cywilnego, 2) prawu małżeńskiemu, 3) rodzinnemu i 4) opiekuńczemu.

Kodeks RSFRR 1918 jednoznacznie rozstrzygnął kwestię mocy prawnej małżeństw zawartych w formie religijnej przed Rewolucją Październikową. Jako nierealny odrzucono postulat przyjęcia zasady, że za ważne będą uznawane tylko te przedrewolucyjne małżeństwa zawarte w religijnym obrządku, które zostaną zarejestrowane w urzędach stanu cywilnego. Przyjęcie takiej reguły oznaczałoby bowiem uznanie za nieważne milionów małżeństw zawartych do czasu powstania władzy radzieckiej. Kodeks realistycznie więc stanowił: „Małżeństwa cerkiewne i religijne zawarte do 20 XII 1917 r.”¹¹ z zachowaniem warunków i formy przewidzianych w art. 3, 5, 12, 20, 31 lub 90 wcześniej obowiązujących ustaw cywilnych (Zbiór Praw t. X, cz. 1) mają moc małżeństw zarejestrowanych.” (art. 52 kodeksu RSFRR 1918). Ogólnie mówiąc, nowa ustawa uznała małżeństwa religijne zawarte z zachowaniem warunków, które kodeks RSFRR 1918 traktował jako przesłanki zawarcia ważnego małżeństwa cywilnego (pełnoletność nupturientów, zakaz zawierania małżeństw przez chorych psychicznie, zgodność i swoboda oświadczeń woli nupturientów, zakaz bigamii).

Dość szczegółowo w kodeksie RSFRR 1918 unormowana została problematyka praw i obowiązków małżonków. Po raz pierwszy wprowadzona została norma, według której zmiana miejsca zamieszkania jednego z małżonków nie pociąga za sobą konieczności przesiedlenia się drugiego małżonka. W celu zapewnienia całkowitej faktycznej równości kobiety i mężczyzny, ich równorzędnej pozycji w małżeństwie i rodzinie wprowadzono do kodeksu rozdzielenie majątkową jako ustrój majątkowy małżeński. Każdy z małżonków był podmiotem tego majątku, który w czasie trwania małżeństwa został nabyty z jego środków (art. 105 kodeksu RSFRR 1918).

Według unormowań omawianego kodeksu, ojciec i matka powinni wspólnie wykonywać swoje jednakowe prawa rodzicielskie. Po raz pierw-

¹⁰ Zob. Jakowlew: *op. cit.*, s. 26.

¹¹ Cyrkular [okólnik] NKWD SSSR nr 326 z 28 VIII 1926 o terminach ważności małżeństw religijnych zawartych w rewolucyjnym okresie w RSFRR (opublikowany w: *Zapis' aktow graždanskogo sostojanija*, [w:] *Sbornik oficjalnych matieriałow*, Moskwa 1961, s. 36) stanowi, że małżeństwa religijne zawarte przed upływem określonych w nim terminów należy uważać za zrównane pod względem mocy prawnej z małżeństwami cywilnymi. Terminy, o których mowa, były zróżnicowane dla poszczególnych miast i guberni w zależności od momentu ich wyzwolenia i utworzenia tam władzy radzieckiej w okresie wojny domowej z lat 1917—1921 (np. dla guberni leningradzkiej przyjęty został termin 20 XII 1917 r., dla Moskwy — 1 VII 1918 r.).

szy w ustawodawstwie radzieckim przyjęto zasadę, w myśl której prawa rodzicielskie zostały podporządkowane interesom dzieci „Prawa rodzicielskie są wykonywane wyłącznie w interesie dzieci i w razie ich niewłaściwej realizacji sąd ma prawo pozbawić rodziców tych praw”. Nowością legislacyjną było wprowadzenie obowiązku dostarczania przez dzieci środków utrzymania rodzicom niezdolnym do pracy i znajdującym się w niedostatku. Rozszerzony został krąg osób zobowiązanych i uprawnionych do alimentacji (oprócz rodziców, dzieci i małżonków znaleźli się w nim dziadkowie, wnukowie oraz rodzeństwo).

Szczegółowo (i po raz pierwszy po Rewolucji) w kodeksie RSFRR 1918 została unormowana instytucja opieki nad dzieckiem. Jednocześnie postanowiono (art. 138), że od chwili wejścia w życie nowych przepisów nie będzie dopuszczalne przysposobienie. U podłoża takiego uregulowania legły obawy przed wykorzystaniem instytucji adopcji do ciągnięcia zysku z pracy dzieci osieroconych i pochodzących z biednych rodzin. Liczono się ponadto ze słabością ówczesnych organów opieki, nie dających gwarancji sprawowania skutecznego nadzoru nad aktami przysposobienia.¹²

Przedstawione uregulowania prawne, tworzące formalne podstawy małżeństwa i rodziny nowego typu, należy rozpatrywać i oceniać w ścisłym związku z innymi ówczesnymi aktami władzy radzieckiej, które były prawnymi instrumentami radykalnych zmian ekonomicznych, społecznych i politycznych w Rosji.¹³ Wymienić trzeba dekrety: *O ziemi, O wprowadzeniu jednakowej zapłaty za jednakową pracę dla kobiet, O rozdzieleniu cerkwi od państwa i szkoły od cerkwi, O ubezpieczeniu na wypadek choroby* (ostatni z wymienionych aktów przewidywał odpłatny urlop kobiet na czas ciąży i porodu).

W. Lenin, który był inicjatorem wymienionych dekretów, z reguły rozpatrywał zagadnienia rodziny i małżeństwa w ich wszechstronnym uwarunkowaniu, jako fragmenty ogólniejszych problemów społecznych.¹⁴ Gruntowna przebudowa podstaw małżeństwa i rodziny rosyjskiej, ich laicyzacja i uwolnienie od archaicznych obciążeń feudalnych i kapitalistycznych była jednym z celów socjalistycznej rewolucji. Zarazem jednak można skonstatować, że rewolucyjne ustawodawstwo, gwarantujące równouprawnienie kobiety i mężczyzny, pozbawiające prawnego znaczenia religijną formę związku małżeńskiego, odbierające cerkwi kompetencje do prowadzenia ksiąg stanu cywilnego, było jednym ze środków dokonania rewolucji. Laicyzacja małżeństwa i rodziny, przejście przez państwo re-

¹² Zob. Swierdłow: *op. cit.*, s. 241.

¹³ Zob. Matwiejew: *op. cit.*, s. 21.

¹⁴ Zob. Piątkowski: *op. cit.*, s. 33.

jestracji stanu cywilnego wymierzone zostało przeciw cerkwi jako instytucji carskiej Rosji.¹⁵ W. Lenin zdawał sobie sprawę z potrzeby pozyskania kobiet dla rewolucji już w jej pierwszej fazie, gdy trwała wojna domowa i interwencja zewnętrzna, angażujące mężczyzn na wielu frontach walki zbrojnej, powodujące przeniesienie zasadniczego ciężaru utrzymania rodziny na kobiety i zwiększające ich udział w procesie produkcji.¹⁶

Formująca się władza radziecka przywiązywała dużą wagę do upowszechniania nowych świeckich obyczajów i obrzędów oraz świąt. Lenin dostrzegał znaczący psychologiczny wpływ obrzędowości na społeczeństwo przestrzegając zarazem przed lewackimi propozycjami przebudowy obyczajowości „za jednym zamachem”.¹⁷ Obyczajowość z natury swej, jako pozbawiona sankcji bezpośredniego przymusu, w odróżnieniu od prawa nie może ulec nagłym zmianom z dnia na dzień. Nawet nowe prawo radzieckie, prawo rodzinne i małżeńskie z lat 1917—1918, oparte na postępowych zasadach (o których była wyżej mowa), z oporami torowało sobie drogę do świadomości społecznej, zwłaszcza na zacofanej wsi rosyjskiej.¹⁸ Wynikało to z faktu, że na funkcjonowanie małżeństwa i rodziny ogromny wpływ wywierają utrwalone obyczaje, moralność i religia.¹⁹ Mocy wiążącej wymienionych systemów normatywnych nie można wszak znosić ze skutkiem natychmiastowym w drodze ustanowienia zakazu poddawania się ich rygorom, pozbawienia ich znaczenia publicznoprawnego lub przez ustalenie ekonomicznych, społecznych i politycznych priorytetów dla zachowań wyzwolonych spod tradycyjnej obrzędowości i obyczajowości. Zmiany w tych sferach aktywności społecznej są zwykle powolne i ewolucyjne. Potwierdzają to także dane statystyczne z lat 1934—1936, według których w RSFRR mimo intensywnej agitacji ateistycznej ok. 80% dzieci zostało ochrzczonych, ok. 40% małżeństw zostało zawartych w formie religijnej, a ok. 90% uroczystości pogrzebowych

¹⁵ Nowe ustawodawstwo rodzinne z lat 1917—1918 spotkało się ze zdecydowanym oporem hierarchii cerkiewnej, pisze o tym obszernie Swierdłow: *op. cit.*, ss. 67—69.

¹⁶ Lenin pisał m.in.: „Nie może być przewrotu socjalistycznego, jeśli ogromna część pracujących kobiet nie weźmie w nim znacznego udziału [...] Doświadczenie wszystkich ruchów wyzwoleniczych wykazało, że prowadzenie rewolucji zależy od tego, w jakim stopniu przyczyniają się do niej kobiety.” — *Dzieła*, t. 28, Warszawa 1955, s. 177 i n. Obszerne omówienie leninowskich koncepcji małżeństwa i rodziny znajduje się w opracowaniu Piąto w s k i e g o: *op. cit., passim*.

¹⁷ Zob. W. A. Rudnow: *Sowietskije prazdniki, obriady, ritualy*, Leningrad 1979, ss. 18—19.

¹⁸ Zob. Swierdłow: *op. cit.*, ss. 67—70.

¹⁹ Zob. w szczególności H. Gaudemet-Tallon: *De quelques paradoxes en matière de droit de la famille*, „Revue Trimestrielle de Droit Civil” 1981, nr 4, s. 720 i n.

odbyło się w obrządku cerkiewnym, znaczna zaś część społeczeństwa uczestniczyła w uroczystościach religijnych.²⁰

Mimo wskazanych przejawów tradycjonalizmu w Rosji radzieckiej zachodziły istotne zmiany obyczajowości rodzinno-mażeńskie, stymulowane przez nowe prawo rodzinne i prawo o aktach stanu cywilnego. W porównaniu z liczbą rozwodów, udzielanych przez cerkiewne sądy konsystorskie w przedrewolucyjnej Rosji, znacznie wzrosła liczba rozwodów zarejestrowanych na podstawie nowego świeckiego prawa. O skali tego zjawiska może świadczyć zestawienie dwu liczb — 1132 rozwody zarejestrowane w 1897 r. w całym rosyjskim imperium wśród prawosławnych, stanowiących ok. 70% osób powyżej 20 roku życia²¹ oraz 4913 wniosków rozwodowych zgłoszonych w samej tylko Moskwie w pierwszych siedmiu miesiącach 1918 r.²² W tym też okresie liczba rozwodów przewyższyła liczbę zawartych wówczas małżeństw (1316)²³. Ów pozorny paradoks polega na tym, że rozwiązaniu w nowym trybie i na nowych zasadach podlegały także małżeństwa religijne zawarte w przedrewolucyjnym okresie, uznane (zob. wyżej) za ważne w rozumieniu prawa radzieckiego.

Zlaicyzowanie rejestracji stanu cywilnego zaowocowało między innymi charakterystycznymi zmianami obyczaju nadawania imion dzieciom. W styczniu 1920 r. okólnik NKWD, w ślad za postanowieniami dekretu Rady Komisarzy Ludowych z 23 I 1918 r. o rozdziale cerkwi od państwa i szkoły od cerkwi pozostawił rodzicom pełną swobodę wyboru imienia dla nowo narodzonego dziecka. Możliwe stało się nadanie dziecku dowolnego imienia, nawet jeśli nie znajdowało się w cerkiewnym kalendarzu. W związku z tym pojawiły się w aktach stanu cywilnego zapisy imion, które są swego rodzaju *signum temporis* — np.: Kim (utworzone od pierwszych liter nazwy *Komunistycznyj Intiernacjonat Mołodioży*), Riewold (od — *riewolucjonnoje dwiżenije*), Industrija, Rem (od — *riewolucyja, elektryfikacyja, mir*). W końcowym okresie NEP-u popularne były imiona: Arnold, Alfred, Teodor, Izabela.²⁴

²⁰ Dane te podaje Rudnow: *op. cit.*, s. 19; w kwestii znaczenia przywiązywanego w ZSRR do kształtowania świeckiej obrzędowości nowego typu zob.: *Sowiet-skie tradycje, prazdniki i obriady* [praca zbiorowa], Moskwa 1986; co do obrzędowości rodzinnej zob. S. E. Stecenko, *ibid.*, ss. 118—132.

²¹ Zob. *Wsiepoddanniejszij otcziot obier-prokurora swiatiejszego Sinoda, K. Pobiedonoscewa, po wiadomstwu prawostawnogo wieroispowiedanija za 1896 i 1896 gg.*, Sankt-Pieterburg 1899, *Priloženija*, ss. 48—49.

²² Zob. dane przytoczone w dzienniku „Proletarskaja Riewolucyja i Prawo” 1918, nr 5/6, s. 12.

²³ Zob. *ibid.*, s. 11.

²⁴ Zob. Rudnow: *op. cit.*, s. 13. Obecnie (zob. np. art. 51 kodeksu o małżeństwie i rodzinie RSFR z r. 1969) imię dziecka nadaje się stosownie do zgodnego oświadczenia rodziców; zob. też *Instrukcję o trybie rejestracji aktów stanu cywil-*

Obowiązywanie kodeksu RSFR 1918, o którym była mowa, oraz regulacji rodzinno-prawnych z nim związanych przypadło na lata komunizmu wojennego (1918—1920) oraz odbudowy gospodarki (1921—1925).²⁵ W tym czasie zaszły w ZSRR ogromne przeobrażenia ekonomiczne i społeczne, związane z realizacją tzw. nowej ekonomicznej polityki (NEP²⁶), która przynosząc wyraźne ożywienie gospodarcze, wzrost produkcji przemysłowej i rolnej spowodowała zarazem szereg perturbacji społecznych. Niekorzystnie wpłynęły one na funkcjonowanie instytucji małżeństwa i rodziny. Znacznie wzrosło bezrobocie, szczególnie dotkliwe dla młodzieży, nierzadko pozbawionej domów rodzinnych, wśród której szerzyła się na wielką skalę przestępczość kryminalna. Bezrobocie i trudności aprowizacyjne sprzyjały rozprzestrzenianiu się nierządu. Młodzież, zwłaszcza w większych ośrodkach przemysłowych, wykazywała objawy nieprzystosowania do złożonych warunków życia gospodarczego i politycznego pierwszego porewolucyjnego dziesięciolecia.²⁷

W warunkach nowej polityki ekonomicznej powiększyły się znacznie różnice majątkowe między poszczególnymi grupami ludności. Intensywne przeobrażenia dokonały się wśród ludności wiejskiej. Masowe migracje ze wsi do miast, przemieszczanie się chłopstwa po całym terytorium Związku Radzieckiego, wprowadzenie nowych form zespołowych gospodarowania na wsi — to czynniki stymulujące przemiany obyczajowe.²⁸

Mimo obowiązywania w radzieckim ustawodawstwie zasady równoprawności, kobiety nie osiągnęły społecznej pozycji równorzędnej z pozycją mężczyzn w sferze zawodowej, majątkowej i w zakresie wykształcenia. Wiele kobiet nie pracowało, lecz zajmowało się prowadzeniem gospodarstw domowych i wychowywaniem dzieci.

W omawianym okresie rozpowszechniły się „małżeństwa faktyczne”, czyli, według terminologii nie używanej w rosyjskim języku prawni-

nego w RSFR, zatwierdzoną uchwałą nr 592 RM RSFR z 17 X 1969 r. (*Sobranije postanowienij*, dalej cyt.: SP RSFR 1969, nr 22, poz. 123. z późn. zm.) oraz np. *Słownik rosyjskich liczących imion* [praca zbiorowa], Moskwa 1984; A. W. Susłowa, A. W. Supierawska: *O rosyjskich imionach*, Leningrad 1985.

²⁵ W kwestii rozbieżności poglądów co do określenia momentu kończącego odbudowę gospodarki w ZSRR zob. M. Wilk [w:] P. Chmielewski, M. Wilk: *Zarys dziejów ZSRR 1917—1977*. Wydawn. Uniw. Łódź, Łódź 1985, s. 121; zob. też: J. Ciepiewski: *Historia gospodarcza Związku Radzieckiego*, Warszawa 1977, s. 140; A. Kijas, J. Ochmański, J. Morzy: *Zarys dziejów ZSRR*, Warszawa 1984, s. 99 i n.

²⁶ Zob. Kijas, Ochmański, Morzy: *loc. cit.*

²⁷ Zob. Wilk: *op. cit.*, ss. 110, 125 i n.

²⁸ Zob. *loc. cit.*

czym²⁹, konkubiny. Wymienione małżeństwa były zwane „terminowymi”, „sezonowymi”, gdyż służyły okresowemu wykorzystaniu pracy kobiet w gospodarstwie (przedsiębiorstwie) bez formalnej rejestracji faktycznego związku. Wobec tego, że prawnie uznanym związkiem było jedynie małżeństwo zarejestrowane (rejestracja małżeństwa miała charakter konstytutywny), a małżeńskim ustrojem majątkowym była rozdzielność majątkowa, kobieta, mimo nawet znacznego wkładu pracy w gospodarstwo domowe, rolne lub zakład produkcyjny, należący do jej faktycznego partnera, lub mimo poniesienia głównego ciężaru wychowania dzieci, nie mogła formalnie z tego tytułu żądać udziału w majątku, do którego powstania faktycznie się przyczyniła.³⁰

Przedstawione wyżej zjawiska społeczne i ekonomiczne wywarły wpływ na dyskusję toczącą się wokół projektu kodeksu rodzinnego, który miał zastąpić kodeks RSFR 1918. W jednej z prac prawniczych, opublikowanych w r. 1926, twierdzono między innymi: „Przyszłość, niewątpliwie, należy do tego, co obecnie nazywa się «małżeństwem faktycznym»” oraz: „Byłoby znacznie lepiej, jeżeli państwo wychowywałoby wszystkie dzieci, a nie tylko dzieci «nieprawie»”.³¹

5

Nowy kodeks rodzinny RSFR (Kodeks praw o małżeństwie, rodzinie i opiece — dalej cyt. kodeks RSFR 1926) uchwalony został 19 XI 1926 r. i uzyskał moc obowiązującą od 1 I 1927 r.

Kodeks RSFR przyznawał osobom pozostającym w faktycznym związku małżeńskim prawo do „[...] nadania związkowi w każdym czasie formy prawnej przez zarejestrowanie go z podaniem okresu faktycznego trwania wspólnego pożycia” (art. 3). Pozostawanie w małżeństwie nie zarejestrowanym zostało uznane za przeszkodę do rejestracji innego małżeństwa (art. 6). Przewidziana została również możliwość prawnego uznania faktycznego małżeństwa w trybie sądowym w razie braku zgodnego wniosku faktycznych małżonków o rejestrację ich związku w urzędzie stanu cywilnego. W takim wypadku należało wykazać okoliczności świadczące o faktycznym zawarciu małżeństwa i utworzeniu rodziny. Ta procedura ustalenia istnienia małżeństwa była dopuszczalna także po śmierci małżonków (art. 11 i 12 kodeksu RSFR 1926).

²⁹ Zob. N. M. Jerszowa: *Razwitiye sowietskogo siemiejnogo prawa*, [w:] SSSR — Austria: *problemy graždanskogo i siemiejnogo prawa*, Moskwa 1983, s. 166.

³⁰ Zob. *ibid.*, s. 156; G. M. Swierdłow: *Małżeństwo i rozwód*, Warszawa 1952, ss. 10—14.

³¹ J. Brandenburski: *Brak i jego prawowite następstwa*, Moskwa 1926, ss. 28 i 35.

Kodeks RSFRR 1926 pod względem praw do majątku wspólnie nabytego (art. 11) i uprawnień alimentacyjnych (art. 16) zrównywał osoby pozostające w faktycznym związku małżeńskim i małżonków zarejestrowanych. Praktyka sądowa zaś poszła jeszcze dalej, gdyż w uchwale Prezydium Sądu Najwyższego RSFRR z 16 IX 1935 r. znalazło się stwierdzenie, iż radzieckie ustawodawstwo „[...] przyznaje osobom znajdującym się w faktycznych stosunkach małżeńskich, chociażby nie zarejestrowanych, wszelkie prawa i obowiązki małżonków.”²²

Jak z tego wynika, kodeks RSFRR 1926, inaczej niż kodeks RSFRR 1918, nadał rejestracji małżeństwa charakter deklaratoryjny. Odtąd rejestracja małżeństwa nie konstytuowała go, lecz tylko nadawała mu formę prawną do celów dowodowych.

Inną zasadniczą zmianą w porównaniu ze stanem prawnym dotychczasowym było wprowadzenie przez kodeks RSFRR 1926 wspólności majątku małżonków nabytego przez nich w czasie trwania małżeństwa, w tym także — tylko faktycznego (zob. art. 10).

Logicznym następstwem uznania faktycznych stosunków małżeńskich i faktycznych rozwodów było pominięcie w kodeksie RSFRR 1926 unormowania o nieważności małżeństwa i uproszczenie procedury rozwiązania małżeństwa, które następowało wyłącznie w trybie administracyjnym w organach stanu cywilnego, także wówczas, gdy z żądaniem rozwodu występował jeden małżonek.

Przedstawione unormowania sankcjonujące małżeństwa faktyczne (konkubinaty), swobodę ich zawiązywania i rozwiązywania przyczyniły się do wystąpienia niekorzystnych zjawisk demograficznych, obyczajowych i moralnych, przeciw którym przedsięwzięte zostały środki zaradcze, dyskusyjne zresztą) na kolejnym etapie rozwoju radzieckiego prawa rodzinnego, tj. po r. 1936 (zob. 6).

Rozwiązanie kwestii małżeństw faktycznych, które znacznie się upowszechniły w latach 1918—1925 nie wymagało instytucjonalizacji konkubinatów, powstających po wejściu w życie nowego kodeksu rodzinnego z r. 1926. Wystarczającym środkiem, jak się wydaje, byłaby legalizacja małżeństw faktycznych, zawiązanych do 1 I 1927 r.

Dla kobiety i mężczyzny został ustalony jednakowy wiek do zawarcia małżeństwa, tzn. 18 lat. Maksymalny okres ewentualnej alimentacji między rozwiedzionymi małżonkami wynosił 1 rok.

Nowością było wprowadzenie do kodeksu RSFRR 1926 instytucji przysposobienia (art. 57—62). Stało się to możliwe dzięki przewyciężeniu przyczyn, które wywołały w przeszłości negatywne nastawienie władz

²² „Sowietskaja Justycija” 1935, nr 31, s. 24.

do adopcji (zob. 3), jak również w związku z pojawieniem się ogromnej rzeszy małoletnich pozbawionych rodzin.³³

Kodeks RSFRR 1926 obowiązywał od 1 XI 1926 r., z istotnymi jednak zmianami, o których będzie mowa. Ustawodawstwo rodzinne RSFRR wywierało znaczący wpływ na prawodawstwo innych republik związkowych Kraju Rad. W r. 1926 rozpoczął się proces nowelizowania prawa rodzinnego nie tylko w RSFRR, lecz także w pozostałych republikach, w których wprowadzano w życie nowe kodeksy rodzinne lub recypowano kodeksy innych republik, w szczególności kodeks RSFRR 1926. W zasadniczych kwestiach republikańskie ustawodawstwa rodzinne nie różniły się między sobą. Dotyczyło to zwłaszcza równouprawnienia kobiety i mężczyzny w osobistych i majątkowych stosunkach rodzinnych, świeckości i swobody zawarcia małżeństwa oraz zagwarantowania przez państwo ochrony interesów dzieci. Różnice natomiast wynikające z narodowych, historycznych i obyczajowych odrębności poszczególnych republik zachodziły w takich kwestiach, jak rejestracja małżeństwa, niektóre prawa i obowiązki wynikające z małżeństwa, krąg osób uprawnionych i zobowiązanych do alimentacji, przysposobienie. Niektóre ze wskazanych różnic (np. w sprawie rejestracji małżeństw) zostały zniesione przez ogólnozwiązkowe akty prawne, wydane w latach 1944—1945.³⁴

6

Do r. 1936 problemy małżeństwa i rodziny były regulowane w ZSRR wyłącznie przez akty normatywne republik związkowych. Pierwszym ogólnozwiązkowym aktem prawnym z zakresu ustawodawstwa rodzinnego była uchwała CKW i RKL ZSRR z 27 VI 1936 r. *O zakazie przerywania ciąży, zwiększenia pomocy materialnej dla położnic, ustanowienia pomocy państwowej dla osób mających liczną rodzinę, rozszerzeniu sieci izb porodowych, żłobków i przedszkoli, wzmożeniu represji karnej za niepłacenie alimentów i niektórych zmianach w ustawodawstwie rozwodowym* (dalej cyt. uchwała 1936³⁵).

Powołana uchwała miała przeciwdziałać niekorzystnym zjawiskom demograficznym, moralnym i obyczajowym, takim w szczególności, jak swoboda obyczajowa, lekkomyślny stosunek do interesów dzieci i obo-

³³ Przysposobienie w RSFRR zostało wprowadzone jeszcze przed uchwaleniem kodeksu RSFRR 1926 uchwałą WCKW i RKL RSFRR z 1 III 1926 r. (SU RSFRR 1926, nr 13, poz. 101).

³⁴ Zob. S w i e r d ł o w: *Sowietskoje...*, ss. 77 i 90—91.

³⁵ *Sobranije Zakonow SSSR* [dalej cyt. SZ SSSR] 1936, nr 34, poz. 309; ten ogólnozwiązkowy akt prawny ogłoszony został kilka miesięcy przed uchwaleniem drugiej Konstytucji ZSRR — 5 XII 1936 r.

wiązków rodzinnych.³⁶ Warto zwrócić uwagę, że w latach 1933—1937 liczba ludności ZSRR nie tylko nie powiększyła się, lecz nawet zmalała o prawie 2 mln osób. Istotnymi przyczynami tego zjawiska był głód w r. 1933 i masowe represje.³⁷

Wyjaśniając genezę pierwszego ogólnozwiązkowego unormowania stosunków rodzinnych trzeba pamiętać, że dziesięciolecie, które minęło od uchwalenia kodeksu RSFRR 1926 było w ZSRR okresem intensywnej industrializacji (dwie pierwsze 5-letki) oraz kolektywizacji wsi. Obydwa procesy ekonomiczno-społeczne towarzyszył masowy napływ chłopstwa do miast, a to rozluźniało, osłabiało lub nawet powodowało zerwanie więzi rodzinnych i znosiło tradycyjne mechanizmy społecznej kontroli zachowań jednostki oraz sprzyjało tworzeniu się nowych reguł obyczajowych i moralnych. Na uwagę trzeba mieć również wciąż niewysoki materialny poziom życia szerokich kręgów ówczesnego społeczeństwa radzieckiego, pozostający w związku między innymi z przyspieszoną ekstensywną industrializacją oraz kolektywizacją rolnictwa, prowadzoną administracyjnymi metodami.³⁸

Wymienione czynniki nasilały kryzysowe zjawiska w stosunkach małżeńskich i rodzinnych, które właśnie wtedy podlegały (od r. 1927) liberalnej regulacji prawnej, sankcjonującej w szerokim zakresie tzw. małżeństwa faktyczne (konkubinaty) i ekstremalnie upraszczającej zasady i procedurę rozwodową (zob. 4).

W okresie, o którym mowa, podważona została naturalna zasada rządząca stosunkami rodzinnymi, a mianowicie zasada wzajemnej lojalności i wspierania się członków najbliższej rodziny — rodziców i dzieci oraz małżonków. Wymowę negatywnego symbolu w tym zakresie miał stalinowski kult z lat trzydziestych Pawlika Morozowa, który zadenuncjował swoich rodziców. Jego zachowanie było przedstawiane przez ówczesną propagandę jako przejaw „zdecydowania i świadomości klasowej”.³⁹

Przepis art. 1 powołanej wyżej uchwały 1936 zabronił przerywania ciąży. Norma ta została uchylona dopiero przez dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 23 XI 1955 r.⁴⁰ Uchwała 1936 wprowadziła nie znane

³⁶ Zob. Swierdłow: *Sowietskoje...*, s. 77 i n.; Matwiejew: *op. cit.*, s. 32 i n.

³⁷ Zob. W. Kuricin: *1937 god w istorii sowietskogo gosudarstwa*, „Sowietskoje Gosudarstwo i Prawo” 1988, nr 2, s. 119, przypis 43.

³⁸ Por. Wilk: *op. cit.*, ss. 176, 181—182; Ciepielewski: *op. cit.*, ss. 292—299, 342—346.

³⁹ Na łamach radzieckiego miesięcznika dla młodzieży „Junost” Władimir Amlinski zdecydowanie potępił stalinowski kult Pawlika Morozowa, uznając go za formę, innego niż obozy pracy i więzienia, niszczenia jednostki przez głęboką psychologiczną i moralną deformację — zob. „Polityka” 2 IV 1988 r., nr 14 (1613), s. 2.

⁴⁰ „Wiedomosti Wierchownoho Sowjeta SSSR” 1955, nr 22, poz. 425.

dotychczas zasiłki dla wielodzietnych matek w razie urodzenia siódmego z kolei dziecka. Nowością było także ustalenie stałej wielkości alimentów na rzecz dzieci — 1/4 płacy zobowiązanego do alimentacji na rzecz jednego dziecka, 1/3 — na dwoje dzieci, połowa — na troje i więcej dzieci.⁴¹ Uchwała 1936 przewidywała środki przeciw łatwości uzyskiwania rozwodów. Wprowadzono mianowicie obowiązkowe stawiennictwo rozwodzących się małżonków w urzędzie stanu cywilnego, obligatoryjność adnotacji o rozwodzie w dokumentach stwierdzających tożsamość obywateli oraz zróżnicowaną opłatę za rozwód w rozmiarze 50—300 rubli w zależności od liczby rozwodów uzyskanych wcześniej przez daną osobę.

7

Dalsze istotne zmiany w radzieckim prawie rodzinnym zostały wprowadzone na szczeblu ogólnozwiązkowym w okresie Wielkiej Wojny Narodowej (1941—1945). Długotrwała i wyniszczająca wojna zachwiała podstawami stabilności rodziny i małżeństwa. Nieadekwatne do nowej sytuacji społecznej i demograficznej stały się takie instytucje prawa rodzinnego, jak małżeństwo faktyczne i rejestracyjna (administracyjna) procedura rozwodowa. Ze względu na znaczne obniżenie przyrostu naturalnego, pozostające w związku z ogromnymi wojennymi stratami osobowymi, wskazywano na potrzebę przewartościowania zakresu i treści instytucji ustalenia ojcostwa oraz zwiększenia ekonomicznych środków ochrony matki i dziecka.⁴²

W przedstawionej sytuacji 8 IX 1943 r. został wydany przez Radę Najwyższą ZSRR dekret *O przysposobieniu*⁴³, umożliwiający wpisanie do ksiąg stanu cywilnego dzieci przysposobionych jako dzieci własnych osób przysposabiających.

Kolejnym ogólnozwiązkowym aktem prawnym z okresu Wielkiej Wojny Narodowej był dekret Rady Najwyższej ZSRR z 8 VII 1944 r. *O zwiększeniu pomocy państwowej dla kobiet ciężarnych, wielodzietnych i samotnych matek, wzmożeniu ochrony matki i dziecka, o ustanowieniu honorowego tytułu „Matka-bohaterka” oraz orderu „Macierzyńska chwała”*

⁴¹ Analogiczna zasada została wyrażona w art. 68 ust. 2 *Zasad ustawodawstwa o małżeństwie i rodzinie ZSRR z r. 1968*.

⁴² Por. Matwiejew: *op. cit.*, s. 34; Swierdłow: *Sowietskoje...*, s. 79; Jakowlew: *op. cit.*, s. 31; w ciągu 4 lat wojny zginęło przeszło 20 mln obywateli radzieckich (liczbę tę należy uważać za szacunkową); znacznie większa liczba osób utraciła w różnym stopniu zdrowie — zob. Wilk: *op. cit.*, s. 297.

⁴³ „Wiedomosti Wierchownoje Sowjeta SSSR” 1943, nr 34.

i medalu „*Medal macierzyństwa*” (dalej cyt. dekret 1944⁴⁴). Powołany dekret w istotny sposób zmienił dotychczasowe unormowania w kwestii prawnego znaczenia małżeństw faktycznych, przesłanek i procedury rozwodu oraz statusu prawnego dzieci, których rodzice nie pozostawali ze sobą w związku małżeńskim.

W myśl art. 19 dekretu 1944 prawa i obowiązki małżeńskie miały odtąd wypływać wyłącznie z małżeństwa zarejestrowanego. Rejestracja małżeństwa nabrała zatem (na terytorium całego ZSRR) charakteru konstytutywnego. Omawiany dekret stanowił, że po 8 VII 1944 r. małżeństwo wywołujące skutki prawne może być zawarte wyłącznie w trybie rejestracji w urzędzie stanu cywilnego. Nowe prawo nie miało mocy wstecznej. Osoby, które pozostawały w małżeństwach faktycznych do chwili wydania dekretu 1944, mogły nadać formę prawną takim związkom w trybie rejestracji ze wskazaniem dotychczasowego okresu wspólnego pożycia. W takim (ale tylko w takim) wypadku rejestracja małżeństwa nie miała charakteru konstytutywnego, lecz dowodziła jedynie istnienia związku małżeńskiego.

Jeżeli faktyczne małżeńskie pożycie nie mogło być zarejestrowane wskutek śmierci lub zaginięcia bez wieści na froncie jednego z małżonków, drugi mógł dochodzić w postępowaniu sądowym uznania go za małżonka osoby zmarłej lub zaginionej na froncie.⁴⁵ Powojenne orzecznictwo Sądu Najwyższego ZSRR rozciągnęło powyższą zasadę na wszelkie wypadki śmierci lub zaginięcia jednego z faktycznych małżonków, wychodząc tym samym poza sytuacje, które były związane jedynie z pobytem na froncie.⁴⁶ Ponieważ nie zostały określone terminy końcowe rejestracji lub sądowego uznania faktycznego małżeństw, zawartych przed 8 VII 1944 r., w dalszym ciągu jest dopuszczalne dokonywanie takiej rejestracji (jeśli oboje małżonkowie jeszcze żyją) lub wszczęcie postępowania sądowego o ustalenie istnienia (w przeszłości) faktycznego małżeństwa, jeżeli jedno z małżonków zmarło lub oboje już nie żyją.⁴⁷

⁴⁴ *Ibid.*, 1944, nr 37, dekret, naturalnie, z licznymi późniejszymi zmianami obowiązuje do dnia dzisiejszego — zob. „*Wiedomosti Wierchownogo Sowjeta SSSR*” 1973, nr 22, poz. 284, 1981, nr 36, poz. 1032, 1983, nr 39, poz. 583. Tytuł dekretu został nieznacznie zmieniony (... o ustanowieniu wyróżnienia najwyższego stopnia... przez dekret Rady Najwyższej ZSRR z 18 VII 1980 r., „*Wiedomosti Wierchownogo Sowjeta SSSR*” 1980, nr 30, poz. 613).

⁴⁵ Kwestię tę regulował dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 10 XI 1944 r. O trybie uznania faktycznych stosunków małżeńskich w razie śmierci lub zaginięcia bez wieści na froncie jednego z małżonków, „*Wiedomosti Wierchownogo Sowjeta SSSR*” 1944, nr 60.

⁴⁶ Zob. uchwałę z 29 VI 1945 r. Plenum Sądu Najwyższego ZSRR, [w:] *Sbornik dziejstwujuščich postanowlenij Plenuma Wierchownogo Suda SSSR 1924—1951*, Moskwa 1952, s. 286.

⁴⁷ Zob. D. M. Czeczot: *Brak, siemja, zakon*, Leningrad 1984, s. 32.

Inna zasadnicza zmiana dokonana w ustawodawstwie rodzinnym przez dekret 1944 polegała na tym, że ustanowiony został sądowy tryb rozwiązania małżeństwa. Postępowanie sądowe było dwuinstancyjne — najpierw pojednawcze przed sądem ludowym, potem — co do istoty sprawy przed sądem wyższej instancji. Rozpoznanie sprawy musiało być poprzedzone opublikowaniem w miejscowej gazecie informacji o wszczęciu postępowania rozwodowego.⁴⁸ Akt konstytucyjny, powodujący rozwiązanie małżeństwa, tworzyły łącznie prawomocne orzeczenie rozwodowe sądu i rejestracja rozwodu w księdze rejestracji rozwodów prowadzonej w urzędzie stanu cywilnego.⁴⁹ W praktyce były odnotowane nieliczne przypadki zaniechania przez małżonków rejestracji rozwodu orzeczonego przez sąd.⁵⁰ Warto zwrócić uwagę, że art. 40 obecnie obowiązujących *Zasad radzieckiego ustawodawstwa rodzinnego* również postanawia, że małżeństwo uważa się za rozwiązane z chwilą zarejestrowania rozwodu w aktach stanu cywilnego.⁵¹

Według art. 26 dekretu 1944 małżeństwo podlegało rozwiązaniu wyłącznie „[...] w razie uznania konieczności rozwiązania małżeństwa”. Inaczej więc niż w dotychczasowym stanie prawnym, podstawą rozwodu nie mogło stać się jakiegokolwiek, nie umotywowane żądanie małżonków.

Istotną zmianę, dokonaną przez dekret 1944, stanowiło zniesienie istniejącego dotychczas prawa matki dziecka do wystąpienia z pozwem o ustalenie ojcostwa i o alimenty przeciwko mężczyźnie, z którym matka nie pozostawała w zarejestrowanym związku małżeńskim. W takim wypadku rodzinne prawa i obowiązki dziecko nabywało wyłącznie w linii żeńskiej. Ojcostwo dziecka było ustalane jedynie albo na podstawie domniemania pochodzenia dziecka od męża matki (bez względu na ważność małżeństwa), albo w trybie uznania dziecka przez mężczyznę zawierającego małżeństwo z matką dziecka⁵², albo na podstawie ujawnienia ojca przy rejestra-

⁴⁸ Wymóg ten został uchylony przez dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSSR z 10 XII 1965 r. *O niektórych zmianach trybu rozpoznawania przez sądy spraw o rozwiązaniu małżeństwa*, „Wiedomosti Wierchownogo Sowjeta SSSR” 1965, nr 49, poz. 725. Dekret ten ponadto uprościł procedurę rozwodową — wyłączył mianowicie spod jurysdykcji sądów obwodowych (krajowych) sprawy o rozwiązanie małżeństwa i przekazał je ludowym sądom miejskim (rejonowym); zob. 8.

⁴⁹ Sporny charakter tej kwestii na tle ówczesnego orzecznictwa i literatury przedmiotu omawia Swierdłow: *Sowietskoje...*, s. 145.

⁵⁰ Zob. Ma t w i e j e w: *op. cit.*, s. 97.

⁵¹ Zob. N. A. Czeczina [w:] *Sowietskiej graždanskij process* [praca zbiorowa], Leningrad 1984, s. 231.

⁵² Zob. dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 14 III 1945 r. *O trybie stosowania dekretu Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 8 VII 1944 r. w stosunku do dzieci, których rodzice nie pozostają ze sobą w zarejestrowanym związku małżeńskim*, „Wiedomosti Wierchownogo Sowjeta SSSR” 1945, nr 15, dalej powoływany jako: dekret z 14 III 1945.

cji narodzin dziecka urodzonego przed 8 VII 1944 r., chociażby dziecko urodziło się poza małżeństwem (art. 1 dekretu z 14 III 1945 r.).⁵³

Zaostrzeniu rygorów ustalenia ojcostwa towarzyszyło w omawianym dekrete 1944 zwiększenie środków służących ekonomicznemu, prawnemu i moralnemu wsparciu macierzyństwa. Między innymi po raz pierwszy wprowadzone zostały zasiłki państwowe dla tzw. samotnych matek, które mogły też, według swego wyboru, umieścić dziecko na koszt państwa w zakładzie dla dzieci.⁵⁴ Wymienione uprawnienie utrzymała w mocy ustawa zatwierdzająca *Zasady ustawodawstwa ZSRR i republik związkowych o małżeństwie i rodzinie* z r. 1968 (zob. 7).

Dekret 1944 przewidywał odpowiedzialność za znieważenie kobiety-matki i naruszenie jej godności. Ponadto ustanowione zostały dla wielodzietnych matek medale, ordery i tytuły honorowe. Matki, które urodziły i wychowały 5 lub 6 dzieci mogły otrzymać „Medal macierzyństwa” (2 stopnie), matki 7—9 dzieci — order „Macierzyńska chwała”, matki 10 i większej liczby dzieci — otrzymywały honorowy tytuł „Matka-bohaterka”, order o tej samej nazwie oraz dyplom Rady Najwyższej ZSRR. Przepisy dekretu 1944, przewidujące przyznawanie wymienionych wyróżnień, pozostają nadal w mocy.⁵⁵

Głównym celem przedstawionych wyżej unormowań było stworzenie warunków dla zwiększenia przyrostu naturalnego, tak bardzo obniżonego w następstwie Wielkiej Wojny Narodowej z lat 1941—1945.⁵⁶ Jednym z prawnych stymulatorów pożądanych procesów demograficznych miało być zaostrzenie zasad ustalania ojcostwa (zob. wyżej) i uwolnienie ojców dzieci pozamałżeńskich od obowiązków alimentacyjnych.⁵⁷ Już jednak w latach pięćdziesiątych w radzieckiej literaturze prawniczej zaczęły pojawiać się krytyczne uwagi pod adresem wskazanych unormowań o ustaleniu pochodzenia dzieci. Twierdzono, że co prawda

⁵³ Zob. przypis poprzedni; co do szczegółów zob. Swierdłow: *Sowietskoje...*, ss. 81—82 i 189—192.

⁵⁴ Termin „samotna matka” (*mat' odinokaja*), przyjęty przez dekret z 8 VII 1944 r., występuje nadal w ustawodawstwie radzieckim i oznacza kobietę nie pozostającą w związku małżeńskim, wychowującą dziecko bez jego ojca, o którym nie ma adnotacji w zaświadczeniu o urodzeniu dziecka lub adnotację taką sporządzono wyłącznie na podstawie oświadczenia matki — zob. M. L. Zacharow [w:] *Juridiczeskij encyklopediczeskij słowar'* [praca zbiorowa], Moskwa 1987, s. 225, hasło: *mnogodietnyje i odinokije materii*.

⁵⁵ Zob. *Ochrana materinstwa i dietstwa w SSSR*, [w:] *Sbornik normatiwnych aktow*, Moskwa 1986, ss. 140—141.

⁵⁶ Zob. przypis 42. O skali problemu może świadczyć zestawienie wielkości przyrostu liczby ludności między kolejnymi spisami powszechnymi — w latach 1926—1939 ludność ZSRR wzrosła o ponad 43 mln, w okresie zaś 1939—1959 tylko o ok. 18 mln (dane liczbowe według Kijas, Morzy, Ochmański: *op. cit.*, s. 339).

⁵⁷ Zob. Czeczot: *op. cit.*, s. 65.

pozbawienie dziecka pozamałżeńskiego praw w linii męskiej nie umniejsza jego godności osobistej, ale stawia je w gorszej sytuacji materialnej⁵⁸. Pojawiły się również wypowiedzi negatywnie oceniające moralną stronę omawianych unormowań dekretu 1944⁵⁹. W latach sześćdziesiątych orzecznictwo sądowe próbowało przy pomocy półśrodków łagodzić skutki rygorystycznych regulacji prawnych o ustalenie ojcostwa.⁶⁰

Jak już powiedziano, pierwszy ogólnozwiązkowy akt prawny w dziedzinie prawa rodzinnego wydany został w r. 1936 (zob. 5). Następnymi były przedstawione wyżej dekrety z lat 1944—1945. Na sesji Rady Najwyższej ZSRR 25 II 1945 r. w nawiązaniu do wspomnianych aktów prawnych uzupełniono art. 14 Konstytucji Związku Radzieckiego punktem „cz”, który stanowił, że do kompetencji Związku SRR należy również „ustalanie zasad ustawodawstwa o małżeństwie i rodzinie”.

8

Do uchwalenia ogólnozwiązkowych zasad ustawodawstwa rodzinnego doszło dopiero 20 lat po zasygnalizowanym wyżej uzupełnieniu Konstytucji ZSRR. Wcześniej weszły w życie tylko częściowe unormowania z zakresu prawa rodzinnego o zasięgu ogólnozwiązkowym, których postanowienia znajdują zresztą odbicie w obecnie obowiązującym ustawodawstwie. Istotne zmiany zostały wprowadzone do ustawodawstwa rodzinnego w r. 1965 i następnie w r. 1967, a więc niedługo przed uchwaleniem w r. 1968 ogólnozwiązkowych zasad ustawodawstwa rodzinnego. Odnotować trzeba dwa dekrety Prezydium Rady Najwyższej ZSRR — z 10 XII 1965 r. *O niektórych zmianach trybu rozpatrywania przez sądy spraw o rozwiązanie małżeństwa*⁶¹ i z 21 VII 1967 r. *O usprawnieniu trybu płatności i ściągania alimentów na utrzymanie dzieci*⁶². Pierwszy z wymienionych dekretów orzekanie co do meritum w sprawie rozwodowej przekazywał do właściwości sądów rejonowych (miejskich), przed którymi dotychczas odbywało się wyłącznie postępowanie pojednawcze (zob. 6). Uchylony został ponadto obowiązek zamieszczania w lokalnej prasie ogłoszeń o wszczęciu postępowania rozwodowego.

Jeszcze w r. 1968, tuż przed uchwaleniem ogólnozwiązkowych zasad

⁵⁸ Zob. Swierdłow: *Sowietskoje...*, s. 195.

⁵⁹ Wspomina o nich Czeczot: *op. cit.*, s. 63.

⁶⁰ Zob. J. N. Szewczenko: *Sowierszenstwowanije zakonodatelstwa o brackie i siemje*, Kijew 1986, s. 22 i n. — rec. M. Nazar — „Państwo i Prawo” 1987, nr 7, s. 111 i n.

⁶¹ „Wiedomosti Wierchnownogo Sowjeta SSSR” 1965, nr 49, poz. 725.

⁶² *Ibid.* 1967, nr 30, poz. 418.

ustawodawstwa rodzinnego, dokonano nowelizacji republikańskich kodeksów o małżeństwie i rodzinie z lat dwudziestych i trzydziestych.⁶³

Kolejna kodyfikacja prawa rodzinnego w ZSRR dokonała się w latach 1969—1971, kiedy to uchwalone zostały w poszczególnych republikach kodeksy o małżeństwie i rodzinie. Poprzedziły je zatwierdzone 27 VI 1968 r. i wprowadzone w życie 1 X 1969 r. przez Radę Najwyższą ZSRR *Zasady ustawodawstwa o małżeństwie i rodzinie Związku SRR i republik związkowych* (powoływane dalej jako *Zasady* ⁶⁴) W RSFRR kodeks o małżeństwie i rodzinie został przyjęty 30 VII 1969 r. z mocą obowiązującą od 1 XI 1969 r. ⁶⁵ (dalej cyt. kodeks RSFRR 1969).

Zasady ustawodawstwa ZSRR i republik związkowych, zawarte w akcie prawnym rangi ogólnozwiązkowej ustawy, to zbiór reguł i najważniejszych norm, zgodnie z którymi tworzone jest związkowe i republikańskie ustawodawstwo w określonej gałęzi prawa. Uchwalanie *Zasad* należy, ze względu na federacyjny charakter państwa radzieckiego, do kompetencji ZSRR „w osobie jego najwyższych organów władzy” (art. 73 pkt 4 Konstytucji ZSRR z 7 X 1977 r.). Celem *Zasad* jest zapewnienie niezbędnej jednolitości ustawodawstwa na całym terytorium ZSRR. Ustawy ZSRR są uchwalane przez Radę Najwyższą ZSRR lub wyjątkowo w trybie ogólnonarodowego głosowania (referendum), przeprowadzonego na mocy uchwały Rady Najwyższej ZSRR (art. 108 w zw. z art. 115 Konstytucji ZSRR). Ustawy ZSRR mają jednakową moc obowiązującą na terytorium wszystkich republik związkowych. W wypadku rozbieżności między ustawą republiki a ustawą ogólnozwiązkową pierwszeństwo ma ustawa ZSRR (art. 74 Konstytucji ZSRR).

Kodeksy o małżeństwie i rodzinie poszczególnych republik związkowych powtarzają normy *Zasad* bezpośrednio regulujące określone stosunki, zawierają normy dotyczące spraw przekazanych do rozstrzygnięcia w ustawodawstwie republikańskim oraz rozwijają i konkretyzują postanowienia *Zasad* odpowiednio do miejscowych stosunków, narodowych obyczajów i tradycji (zob. art. 7 *Zasad*). ⁶⁶ Do *Zasad* uchwalonych w r. 1968,

⁶³ Zob. J a k o w l e w: *op. cit.*, s. 32.

⁶⁴ „Wiedomości Wierchnonogo Sowietu SSSR” 1968, nr 27, poz. 241 z późn. zm.: 1979, nr 42, poz. 696; 1984, nr 4, poz. 77; 1985, nr 6, poz. 101.

⁶⁵ *Ibid.* 1969, nr 32, poz. 1086 z późn. zm.: 1979, nr 49, poz. 1197; 1984, nr 18, poz. 592; 1985, nr 9, poz. 305.

⁶⁶ Zob. też J a k o w l e w: *op. cit.*, s. 35; M a t w i e j e w: *op. cit.*, s. 35. Różnice szczególnych unormowań między niektórymi kodeksami o małżeństwie i rodzinie poszczególnych republik związkowych ZSRR zasygnalizowane zostały w uwagach do kodeksu RSFRR, zamieszczonego w: *Prawo rodzinne i spadkowe europejskich państw socjalistycznych*. Oprac. E. W i e r z b o w s k i, W. S k i e r k o w s k a, Warszawa 1976, t. II.

zostały wprowadzone stosowne zmiany i uzupełnienia po uchwaleniu Konstytucji ZSRR z r. 1977.⁶⁷

Według obowiązującej Konstytucji ZSRR rodzina znajduje się pod ochroną państwa (art. 53). Państwowa ochrona rodziny opiera się na dwóch konstytucyjnych zasadach: a) dobrowolności wstąpienia w związek małżeński i b) pełnej równości małżonków w stosunkach rodzinnych. Środkami realizacji państwowej ochrony rodziny, określonymi w Konstytucji ZSRR (art. 53), są placówki opiekuńcze dla dzieci, organizowanie i doskonalenie usług bytowych oraz zbiorowego żywienia, zasiłki z tytułu urodzenia dziecka, zasiłki i ulgi pieniężne oraz inne formy pomocy materialnej dla wielodzietnych rodzin.

W radzieckiej doktrynie prawniczej głosi się tezę, według której samo ustawodawstwo rodzinne nie jest wystarczające do zapewnienia należytej ochrony macierzyństwa i interesów dziecka, w związku z tym musi się ono ściśle wiązać z innymi gałęziami ustawodawstwa, zawierającymi normy przewidujące niemajątkowe i materialne środki ochrony matki i dziecka.⁶⁸

Wśród podstawowych obowiązków obywatelskich art. 66 Konstytucji ZSRR wymienia obowiązek troski o wychowanie dzieci, przygotowanie ich do pracy społecznie użytecznej i wychowania na godnych członków społeczeństwa socjalistycznego. Dzieci zaś „mają obowiązek troszczyć się o rodziców i udzielać im pomocy” (art. 66 Konstytucji ZSRR).

9

W radzieckiej literaturze prawniczej wymienia się następujące zasady radzieckiego prawa rodzinnego: równouprawnienie obywateli w stosunkach rodzinnych, równouprawnienie kobiet i mężczyzn we wszelkich stosunkach społecznych, w tym również — rodzinnych, monogamiczność małżeństwa, wolność i swoboda zawarcia małżeństwa, wolność rozwiązania małżeństwa pod kontrolą państwa, państwowa piecza nad matką

⁶⁷ Dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR z 9 X 1979 r., „Wiedomosti Wierchownogo Sowjeta SSSR” 1979, nr 42, poz. 96.

⁶⁸ Zob. Szewczenko: *op. cit.*, s. 32 i n.; zob. też najnowszy zbiór aktów normatywnych cyt. w przypisie 55. Syntetyczne omówienie środków ochrony macierzyństwa i wsparcia rodzin mających dzieci przedstawiają: K. L. Jemielanowa, T. A. Faddiejewa: *Siemja, obszczestwiennoje proizwodstwo i prawo*, Leningrad 1986. Zob. również J. K. Korolow [w:] *Prawo i zaszczyta siemji gosudarstwom* [praca zbiorowa] pod ried. W. P. Mozolina i W. A. Riasiencewa, Moskwa 1987, ss. 15—24.

i dzieckiem oraz wszechstronna ochrona ich interesów i popieranie macierzyństwa, wzajemne moralne i materialne wspieranie się członków rodziny, całkowite odsunięcie cerkwi od regulowania stosunków rodzinnych.⁶⁹

Obowiązujące obecnie radzieckie prawo rodzinne, powtarzając zasady wyrażone już w pierwszych porewolucyjnych aktach prawnych (zob. 2 i 3), uznaje jedynie małżeństwa zawarte w urzędzie stanu cywilnego. Religijna ceremonia ślubu oraz inne obrzędy cerkiewne nie mają znaczenia prawnego (art. 6 ust. 3 *Zasad*). Rejestracja małżeństwa ma charakter konstytutywny, tzn. że prawa i obowiązki małżonków powstają wyłącznie wskutek zawarcia małżeństwa w urzędzie stanu cywilnego (art. 9 ust. 3 *Zasad*⁷⁰). Celem małżeństwa jest stworzenie rodziny, dlatego unieważnieniu w trybie sądowym podlega „małżeństwo fikcyjne”, zawarte bez zamiaru założenia rodziny (art. 15 *Zasad*).

Rozwiązanie małżeństwa następuje w zasadzie na drodze sądowej, jeżeli sąd ustali, że „[...] dalsze wspólne pożycie małżonków i istnienie rodziny nie jest możliwe” (art. 14 ust. 3 i 4 *Zasad*). Rozwiązanie małżeństwa może również nastąpić w urzędzie stanu cywilnego w razie wzajemnej zgody małżonków na rozwiązanie małżeństwa, jeżeli małżonkowie nie posiadają małoletnich dzieci, a także — gdy jeden z małżonków został uznany za zaginionego albo niezdolnego do działań prawnych wskutek choroby psychicznej lub niedorozwoju umysłowego, albo gdy został skazany za popełnienie przestępstwa na karę pozbawienia wolności na okres nie krótszy niż 3 lata (art. 14 ust. 7 i 8 *Zasad*)⁷¹.

Małżonkowie mają wzajemny obowiązek alimentacji; jego przesłanką jest potrzeba pomocy materialnej i niezdolność do pracy. Niezdolny do pracy i potrzebujący pomocy małżonek zachowuje prawo do alimentacji ze strony współmałżonka również po rozwiązaniu małżeństwa, jeśli stał się niezdolny do pracy w czasie trwania małżeństwa lub przed upływem roku od jego rozwiązania (art. 13 ust. 1 i 2 *Zasad*).

W prawniczej literaturze radzieckiej w związku ze wzrostem liczby rodzin „pozamałżeńskich” pojawiły się propozycje ponownego wprowadzenia do ustawodawstwa rodzinnego pojęcia „małżeństwo faktyczne” lub

⁶⁹ Zob. Jakowlew: *op. cit.*, ss. 17—20; Matwiejew: *op. cit.*, ss. 18—36.

⁷⁰ Zob. W. Stojanowska: *Rozwód w ZSRR*, „Nowe Prawo” 1977, nr 5, s. 692 i n.; *id.*: *Zawarcie małżeństwa i jego rozwiązanie w trybie administracyjnym według prawa radzieckiego*, „Państwo i Prawo” 1977, nr 10, s. 86 i n.

⁷¹ W kwestii demograficznych aspektów rozwodów w ZSRR zob.: A. G. Wołkow: *Siemja — obiekt demografii*, Moskwa 1986, s. 140 i n.; zob. też E. Hołłe-wińska-Łapińska: *Radzieckie prawo rozwodowe — zarys problematyki*, „Nowe Prawo” 1987, nr 7—8, s. 129 i n.

nawet terminu „konkubinat” oraz przyznania faktycznym małżeństwom w ograniczonym zakresie rodzinno-majątkowego statusu prawnego.⁷²

Posługując się polską terminologią prawniczą można by powiedzieć, że według radzieckiego ustawodawstwa rodzinnego jedynym dopuszczalnym ustrojem majątkowym małżeńskim jest wspólność ustawowa, która obowiązuje przez cały czas trwania małżeństwa. Podział majątku wspólnego dopuszczalny jest jednak także w czasie trwania małżeństwa. Możliwość taka bądź wynika wprost z postanowień kodeksów małżeńskich i rodzinnych niektórych republik (Litwy, Estonii, Kazachstanu, Kirgizji, Ukrainy), bądź uznawana jest w trybie wykładni, sądowej i doktrynalnej. Podział majątku wspólnego w czasie trwania małżeństwa nie znosi na przeszłość ustroju wspólności majątkowej.⁷³

Majątek wspólny małżonków („współwłasność łączną” według terminologii *Zasad*) stanowi mienie nabyte przez małżonków w czasie trwania małżeństwa. Małżonkowie mają równe prawa do władania, korzystania i rozporządzania tym majątkiem, także wtedy, gdy jeden z nich nie pracuje zarobkowo z powodu osobistego prowadzenia gospodarstwa domowego, wychowywania dzieci lub z innych ważnych powodów (art. 12. ust. 1 i 2 *Zasad*). Od reguły równości udziałów małżonków w majątku wspólnym sąd może odstąpić, mając na względzie interesy małoletnich dzieci lub uzasadnione interesy jednego z małżonków (art. 12 ust. 3 *Zasad*).

Według art. 12 ust. 4 *Zasad*, majątek odrębny małżonka („własność osobistą”) stanowi majątek należący do niego przed zawarciem małżeństwa oraz nabyty przezeń w czasie trwania małżeństwa w drodze darowizny lub dziedziczenia. Kodeksy rodzinne i małżeńskie poszczególnych republik zawierają uzupełnienia tej ogólnej regulacji *Zasad*. W szczególności, według art. 22 kodeksu o małżeństwie i rodzinie RSFR, do majątku odrębnego małżonka wchodziły rzeczy służące mu do osobistego użytku, chociażby zostały nabyte ze wspólnych środków małżonków, z wyjątkiem kosztowności i przedmiotów zbytku. Ponadto orzecznictwo sądowe i doktryna (jednak niezupełnie zgodna) zalicza do majątku odrębnego nagrody za osobiste osiągnięcia oraz na przykład przedmioty stanowiące surogaty składników tego majątku.⁷⁴

⁷² Zob. Jerszowa: *Razwitje...*, s. 166; *id.*: *Siemja i prawo*, „Sowietskoje Gosudarstwo i Prawo” 1982, nr 2, s. 40 i n.; inaczej Szewczenko: *op. cit.*, s. 39; zob. też W. P. Nikityna: *Imuszczestwo suprugow*, Saratow 1975, s. 31 i n.

⁷³ Zob. Nikityna: *op. cit.*, ss. 65—68; Matwiejew: *op. cit.*, s. 133; W. F. Masłow: *Imuszczestwiennyje odnoszenija w siemje, Nauczno-prakticzeskij kommientarij diejstwujuszczego zakondatielstwa SSSR, RSFSR, USSR i praktika jego primienienija*, Charkow 1972, s. 29.

⁷⁴ Zob. Matwiejew: *op. cit.*, s. 128; J. A. Korolow [w:] *Kommientarij k kodeksu o brakie i siemje RSFSR*, [praca zbiorowa], pod ried. N. A. Osietrowa, Moskwa 1982, ss. 51—53; E. Holewińska-Łapińska: *Małżeńskie stosunki majątkowe w ZSRR*, „Nowe Prawo” 1982, nr 1—2, ss. 139, 141 i n.

Prawo radzieckie ustanawia różny reżim prawny stosunków majątkowych między członkami rodzin miejskich (robotniczych i urzędniczych) oraz wiejskich, tworzących tzw. zagrodę kołchozową (*kołchoznyj dwor*). Mienie zagrody kołchozowej objęte jest współwłasnością łączną jej członków (art. 27 *Zasad ustawodawstwa cywilnego ZSRR*). Przepisom ustawodawstwa rodzinnego o stosunkach majątkowych między małżonkami będącymi członkami zagrody kołchozowej podlega tylko mienie, które stanowi ich własność osobistą (art. 12 ust. 5 *Zasad*), w rozumieniu prawa cywilnego (zob. art. 25 *Zasad ustawodawstwa cywilnego*).⁷⁵

Ustalenie pochodzenia dziecka urodzonego poza małżeństwem jest tą instytucją radzieckiego prawa rodzinnego, która w *Zasadach* z r. 1968 uległa istotnym zmianom w porównaniu ze stanem prawnym ukształtowanym w r. 1944, wykluczającym sądowe ustalenie ojcostwa (zob. 6). W myśl art. 16 ust. 3 *Zasad* pochodzenie dziecka od rodziców nie pozostających ze sobą w związku małżeńskim ustala się na podstawie wspólnego oświadczenia ojca i matki dziecka o jego pochodzeniu. Rejestracji oświadczenia dokonuje urząd stanu cywilnego. Gdy pochodzenie dziecka pozamałżeńskiego nie zostanie ustalone w powyższy sposób, ojcostwo może być ustalone w trybie sądowym.⁷⁶

Sądowe ustalenie ojcostwa jest jednak dopuszczalne tylko w razie spełnienia się przynajmniej jednej z trzech przesłanek, naturalnie, jeśli w świetle dowodów (w szczególności — z badania grup krwi) ojcostwo nie zostało wykluczone. Przesłanki, o których mowa, są następujące: wspólne zamieszkiwanie i prowadzenie wspólnego gospodarstwa domowego przez matkę i pozwanego mężczyznę przed urodzeniem się dziecka lub wspólne wychowywanie albo utrzymywanie przez nich dziecka lub istnienie dowodów wiarygodnie potwierdzających przyznanie przez pozwanego ojcostwa (art. 16 ust. 5 *Zasad*).⁷⁷

Powyższe unormowanie uniemożliwia więc sądowe ustalenie ojcostwa, mimo istnienia między dzieckiem i określonym mężczyzną więzi biologicznej, jeżeli zarazem nie zachodzi któraś z taksatywnie w ustawie wymienionych okoliczności, polegających, ogólnie mówiąc, na powstaniu między domniemanym ojcem i dzieckiem lub matką faktycznej więzi rodzinnej.

⁷⁵ Zob. np. Ma s ł o w: *op. cit.*, ss. 8—9.

⁷⁶ W razie odmowy ze strony matki dziecka wyrażenia zgody na dobrowolne uznanie ojcostwa — z powództwem o ustalenie ojcostwa może wystąpić biologiczny ojciec dziecka — zob. D. M. Czeczot [w:] *Sowietskij graždanskij...*, ss. 241—242.

⁷⁷ Zob. np. A. I. Pieǳgamięnt [w:] *Kommentarij k kodeksu...*, s. 94 i n. E. Holewińska-Łapińska: *Sądowe ustalenie ojcostwa w ZSRR*, „Nowe Prawo” 1970, nr 10, s. 1475 i n.; uchwała Plenum Sądu Najwyższego ZSRR „O primienienii sudami zakonodatelstwa pri rassmotrienii diel ob ustanowlenii otcostwa i wzyksanii alimientow na ditiej i drugich členow siemji”, „Biulletien Wierchownogo Suda SSSR” 1982, nr 3, ss. 12—14.

W doktrynie radzieckiej przedstawiony rygor przesłanek sądowego dochodzenia ojcostwa bywa krytykowany jako czynnik faktycznej i prawnej dyskryminacji niezamężnych kobiet i dzieci pozamażeńskich, godzący w zasady moralności socjalistycznej i naruszający postanowienia Konstytucji ZSRR z r. 1977.⁷⁸

Omówione unormowanie art. 16 ust. 5 *Zasad*, dotyczące sądowego ustalenia ojcostwa, nie ma mocy wstecznej, wobec czego nie jest dopuszczalne sądowe ustalenie ojcostwa dzieci pozamażeńskich, których pochodzenia nie można było ustalić przed wejściem w życie *Zasad* (zob. 6). W odniesieniu do dzieci, o których mowa, stało się możliwe natomiast ustalenie ojcostwa na podstawie wspólnego oświadczenia matki i mężczyzny uznającego się za ojca dziecka. Na wypadek śmierci mężczyzny, na którego utrzymaniu pozostawało dziecko i który uważał się za ojca, przewidziana została możliwość sądowego ustalenia faktu przyznania przez niego ojcostwa.⁷⁹

W radzieckim ustawodawstwie rodzinnym nie ma obecnie unormowań określających prawne następstwa narodzin dziecka w wyniku sztucznego zapłodnienia kobiety. W doktrynie radzieckiej kwestia ta jest przedmiotem analiz i wniosków *de lege ferenda*.⁸⁰

Gdy chodzi o wzajemną alimentację rodziców i dzieci, to *Zasady* nawiązały do przyjętej w r. 1936 (zob. 5) konstrukcji określenia wielkości alimentów należnych dzieciom ułamkiem zarobku rodziców (1/4 — dla jednego dziecka, 1/3 — dla dwojga, 1/2 — dla trojga i więcej dzieci — art. 22 ust. 1 *Zasad*). Sąd może jednak we wskazanych przez ustawę okolicznościach modyfikować wysokość alimentów obliczanych według sztywnego ułamka (art. 22 ust. 2 i 3 *Zasad*).

⁷⁸ Zob. S. A. Pałastina, A. I. Piergament: *Razwitiie sowietskogo zakonodatielstwa o brakie i siemje*, „Sowietskoje Gosudarstwo i Prawo” 1975, nr 9, s. 51; A. M. Nieczajewa: *O niekotorych naprawlenijach siemiejno-prawowych issledowanij*, [w:] *Tieoreticzeskije problemy graždanskogo prawa* [praca zbiorowa] Moskwa 1980, s. 70; Czeczot: *Brak siemja...*, s. 68. Rozwiązanie przyjęte przez kodeks małżeński i rodzinny RSFR (wzorowane na art. 16 ust. 5 *Zasad*) pozytywnie ocenił J. Winiarz (*Prawo rodzinne*, Warszawa 1987, s. 198) jako „[...] bardzo rozważne i sprzyjające kształtowaniu pożądanych postaw i obyczajów.”

⁷⁹ Zob. art. 2 i 3 ustawy ZSRR z 27 VI 1968 r. *O zatwierdzeniu Zasad ustawodawstwa ZSRR i republik związkowych o małżeństwie i rodzinie*, „Wiedomosti Wierchownogo Sowietu SSSR” 1968, nr 27, poz. 241; Czeczot [w:] *Sowietskij graždanskij process...*, ss. 245—246.

⁸⁰ Zob. szczegółowe wnioski Szewczenki: *op. cit.*, ss. 82—85; G. I. Litwinowa: *Prawowyyje aspekty isskustwiennogo opłodotworienija*, „Sowietskoje Gosudarstwo i Prawo” 1981, nr 9, s. 117 i n.; M. N. Malenina: *Prawowoje riegulirowanie odnoszenij woznikajuszczich pri isskustwiennom zaroždienii dietiej*, „Prawowiedienije” 1983, nr 5, s. 73 i n.

Zasady przekazały do kompetencji ustawodawstwa republik związkowych określenie wysokości alimentów dla małoletnich dzieci w stałej sumie pieniężnej w tych szczególnych wypadkach, w których zasądzenie alimentów w wysokości określonego ułamka zarobków osób zobowiązanych do alimentacji jest niemożliwe lub utrudnione (art. 22 ust 4 *Zasad*, zob. też np. art. 71 kodeksu RSFRR 1969). Na uwagę zasługuje unormowanie, w myśl którego dzieci mogą być zwolnione od obowiązku utrzymywania rodziców, jeżeli sąd ustali, że rodzice uchylali się od wykonywania obowiązków rodzicielskich (art. 20 ust. 2 *Zasad*).

Zmienne były losy instytucji przysposobienia w ustawodawstwie radzieckim (zob. 3, 4, 7). W obecnym stanie prawnym jest ono dopuszczalne tylko w odniesieniu do małoletnich dzieci, wyłącznie dla ich dobra (art. 24 ust. 1 *Zasad*). Do przysposobienia potrzebna jest zgoda rodziców, chyba że są oni pozbawieni praw rodzicielskich (art. 24 ust. 3 *Zasad*) lub uchylają się od udziału w wychowywaniu dziecka w sposób określony w ustawodawstwie republik związkowych (art. 24 ust. 4 *Zasad*; zob. też np. art. 101 kodeksu RSFRR 1969). W doktrynie zgłoszono postulat dalszego ułatwienia przysposobienia dzieci bez zgody ich rodziców nie wykazujących troski o swoje potomstwo.⁸¹ Wskazuje się między innymi na blokowanie możliwości adopcji dzieci, których ojcostwo nie zostało ustalone, a umieszczonych przez „samotne matki” na koszt państwa w zakładzie wychowawczym⁸², mimo że matki te nie utrzymują ze swymi dziećmi żadnych kontaktów lub czynią to niezwykle rzadko.⁸³

Chodzi mianowicie o to, że adopcja dziecka bez zgody rodziców jest dopuszczalna, gdy rodzice ponad rok nie zamieszkują z dzieckiem, uchylając się od wychowywania i utrzymania dziecka, mimo że organy opieki dokonały stosownego upomnienia (art. 101 kodeksu RSFRR 1969). W praktyce właśnie spełnienie formalnego wymogu upomnienia rodziców jest najczęściej niemożliwe z powodu braku wiadomości o miejscu ich pobytu. Zasadnie w literaturze radzieckiej głosi się postulat zniesienia warunku, o którym mowa.⁸⁴

⁸¹ Zob. A. J. Piergamiert: *Niekotoryje woprosy sowierszenstwowanija sowietskogo zakonodatielstwa o brakie i siemje* [w:] *Aktualnyje zadaczi sowietskogo prawa po ukriepieniju siemji i priedupriedieniju prawonaruzenij niesowierszenoletnich w sowietskich riespublikach Pribattiki, Tiezisy dokladow nauczno-praktičeskoj konfierencyi 19—20 apriela 1979 r.*, Riga 1979, s. 26.

⁸² Zob. art. 6 ustawy powołanej w przypisie 79.

⁸³ Zob. Nieczajewa: *O niekotorych naprawlenijach...*, s. 72.

⁸⁴ Zob. też A. N. Nieczajewa: *Prawowaja ochrana dietstwa w SSSR*, Moskwa 1987, s. 62.

W radzieckiej doktrynie prawniczej zdecydowanie dominuje pogląd o odrębności zarówno radzieckiego ustawodawstwa rodzinnego i cywilnego, jak i prawa rodzinnego i cywilnego.⁸⁵ Głosi się ponadto postulat dalszego pogłębiania odrębności i samodzielności prawa rodzinnego, w tym także — unormowania sfery rodzinnych stosunków majątkowych, z uwagi na ich specyficzny charakter społeczny, wyróżniający je spośród „zwykłych” majątkowych stosunków cywilnoprawnych.⁸⁶

Na dalszy rozwój radzieckiego ustawodawstwa i prawa rodzinnego, tak jak i na doskonalenie całego systemu prawa, niewątpliwie będzie znacząco wpływać treść i zakres przemian wewnętrznych zachodzących w Związku Radzieckim od r. 1985, określanych skrótowo mianem *perestrojki* (przebudowy). Z przedstawionego bowiem wyżej zarysu rozwoju radzieckiego prawa rodzinnego wynika, że zawsze pozostawało ono w ścisłej zależności od procesów społecznych, ekonomicznych, demograficznych oraz politycznych zachodzących w ZSRR.

Warto zwrócić uwagę, że już w maju 1985, r. w ramach walki z alkoholizmem zaostrzona została odpowiedzialność rodziców za trzeźwość ich niepełnoletnich dzieci. Sprawy o naruszanie przez rodziców obowiązków wychowywania dzieci w trzeźwości, usankcjonowane karami pieniężnymi, rozpoznają obecnie rejonowe (miejskie) lub dzielnicowe komisje do spraw nieletnich.⁸⁷

W programie KPZR, uchwalonym na XXVII Zjeździe w r. 1986 stwierdza się między innymi, że społeczeństwo jest żywotnie zainteresowane trwałą, duchowo i moralnie zdrową rodziną, wobec tego należy dążyć

⁸⁵ Zob. np. Sze w c z e n k o: *op. cit.*, ss. 53—59 i 64; A. I. P i e r g a m i e n t [w:] *Juridiczeskij encyklopediczeskij słowar'* [praca zbiorowa] Moskwa 1984, s. 328 (hasło *siemiejnoje prawo*), W. P. M o z o l i n: *Ischodnyje naczala wzaimodiejstwija graždanskogo prawa na sowriemiennom etapie* [praca zbiorowa], Moskwa 1986, ss. 75—76; rec. M. N a z a r — „Państwo i Prawo” 1988, nr 5, s. 119; zagadnienie odrębności radzieckiego prawa rodzinnego i cywilnego zostało dość szeroko omówione w związku z charakterystyką usytuowania polskiego prawa rodzinnego w systemie prawa — zob. w szczególności J. S. P i ą t o w s k i [w:] *System prawa rodzinnego i opiekuńczego*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1985, s. 18 i n. oraz podana tam literatura.

⁸⁶ Zob. Sze w c z e n k o: *op. cit.*, s. 68.

⁸⁷ Zob. art. 7 i 9 dekretu Prezydium Rady Najwyższej RSFSR z 16 V 1985 r. *O mierach po usileniju bor'by protiv pijaństwa i alkogolizma iskorienienija samogonowarienija*, „Wiedomosti Wierchownogo Sowjeta RSFSR” 1985, nr 21, poz. 738 oraz art. 19 *Położenija o komissijach po dietam niesowierszennoletnich* z 2 V 1967 r., „Wiedomosti Wierchownogo Sowjeta RSFSR” 1967, nr 23, poz. 536 z późn. zm., ostatnia — 1985 r., nr 40, poz. 1400.

do umocnienia rodziny, okazania jej pomocy w wypełnianiu funkcji społecznych, wychowaniu dzieci oraz poprawy warunków materialnych, mieszkaniowych i bytowych.⁸⁸

11

Analiza przemian radzieckiego prawa rodzinnego skłania do ogólnych refleksji nad specyfiką prawa rodzinnego. Jak się wydaje, wyraża się ona między innymi w dwu jego cechach. Pierwszą jest względna autonomiczność w ramach danej formacji społeczno-ekonomicznej (nawet głębokie zmiany prawa rodzinnego mogą się dokonywać mimo niezmienności ustroju gospodarczego i politycznego państwa). Druga — to względna nieskuteczność w zakresie modelowania stosunków rodzinnych, zwłaszcza o charakterze niemajątkowym. Zasadą bowiem jest, że zachowania stron we współczesnych stosunkach cywilnoprawnych pozostają pod wpływem przede wszystkim czynników majątkowych, w stosunkach rodzinnoprawnych zaś — głównie czynników niemajątkowych.

Tak jak na stosunki cywilnoprawne istotnie wpływa status majątkowy i interesy majątkowe stron, tak na stosunki rodzinne zdecydowanie oddziałuje osobowość ich uczestników, poglądy moralne, religijne i obyczajowe. Omnipotencja prawa w stosunkach rodzinnych nie jest możliwa. Plastycznie i sugestywnie wyraziła tę myśl H. Gaudemet-Tallon, pisząc: „Prawo nie może całkowicie opanować misterium życia i śmierci, wokół którego ostatecznie grawituje całe prawo rodzinne”.⁸⁹ Powyższe spostrzeżenie znajduje potwierdzenie także w dziejach radzieckiego prawa rodzinnego i ewolucji stosunków rodzinnych w ZSRR.

РЕЗЮМЕ

В статье автор показывает историю советского семейного права в 1917—1987 гг. Эволюция права учитывается в основном с точки зрения правовой догматики, т. е. через призму головных учреждений и принципов семейного права. В необходимой степени показан также ближайший исторический контекст эволюции этого права, т. е. перемены общественные, хозяйственные, политические и демографические, происходящие в СССР с 1917 г.

⁸⁸ *Materialy XXVII Sjezda Komunistycznej Partii Sowieckiego Sojuza*, Moskwa 1986, s. 154; zob. też: M. Gorbaczow: *Przebudowa i nowe myślenie dla naszego kraju i dla całego świata*, Warszawa 1988, ss. 152—154.

⁸⁹ Gaudemet-Tallon: *op. cit.*, s. 751; zob. też S. Grzybowski: *Dzieje prawa*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1981, s. 250 i n.; por.: J. Carbonnier w przedmowie do *Le droit non civil de la famille* (Publication de la Faculté de Droit et de Sciences Sociales de Poitiers, t. 10), Paris 1983, ss IX—X.

Очередные этапы развития советского семейного права связаны с этапами внутренних хозяйственных, общественных и политических перемен, происходящих в СССР. Четкие следы оставила в семейном законодательстве Великая Отечественная война 1941—1945 гг.

Первый период развития советского семейного права охватывает 1917—1926 гг. В 1918 г. был учрежден первый советский семейный кодекс. Это был кодекс Российской СФСР. Он положил изменениям в семейном законодательстве в остальных союзных республиках, входящих в состав СССР. В основном семейные кодексы отдельных союзных республик не отличались друг от друга. До 1936 г. не действовали однако, общие правовые акты по семейным и супружеским делам, которые регулировали бы отдельные вопросы на всей территории СССР.

Второй этап развития семейного права — это 1927—1936 гг. Это был период, когда вошел в жизнь новый семейный кодекс РСФСР и стали действовать аналогические кодексы других союзных республик.

Третий этап эволюции советского семейного права продолжался с 1936 г. по 1945 г. Характеризовался он принятием общесоюзных правовых актов (первый в 1936 г.), вводящих существенные изменения в урегулирование семейно-правовых отношений на всей территории СССР. Главным образом это были: запрет прекращения беременности (аборта), отход от допущенного в 1926 г. трактования совместного сожительства (конкубинатов) и формально зарегистрированных браков как равноценных связей, обострение режима разводов, запрет судебного установления отцовства внебрачного ребенка и т. п.

Очередной, четвертый этап развития советского семейного права — 1945—1968 гг. Это период, когда действует семейное законодательство, созданное в 1936—1945 гг. (с некоторыми изменениями). Был отменен, например, запрет аборта, но запрет судебного установления отцовства продолжал действовать.

Пятый этап развития советского семейного права начался с принятия в 1968 г. „Основ законодательства Союза ССР и союзных республик о браке и семье”, действующих с 1 X 1969 г. (с некоторыми изменениями) до сих пор. Третья кодификация семейного права в советских республиках (после кодификации 1918, 1926, 1927 гг.) была проведена в 1969—1971 гг.

Можно предположить, что перемены, происходящие в политической и общественной жизни СССР с 1985 г., определяемые понятием „перестройка”, начнут в недалеком будущем очередной этап развития советского семейного права, которое в СССР считается отдельной отраслю права наряду с гражданским правом.

На фоне истории советского семейного права ярко очевидна автономность развития семейного права в рамках этой же самой хозяйственно-политической системы. Подтверждается также тезис, что omnipotencia права в сфере семейных отношений не возможна.

R É S U M É

On a présenté l'histoire du droit familial soviétique dans les années 1917—1987, prenant en considération l'évolution du droit avant tout du point de vue dogmatique, c'est-à-dire à travers le prisme des institutions fondamentales et des principes du droit de famille. Dans une étendue indispensable on a pourtant envisagé aussi le contexte historique le plus proche de l'évolution de ce droit, c'est-à-dire les trans-

formations sociales, économiques, politiques et démographiques ayant eu lieu en URSS depuis 1917.

Les étapes successives du développement du droit familial soviétique sont liées avec celles des transformations intérieures économiques, sociales et politiques se passant en URSS. Des traces distinctes dans la législation de famille ont été également laissées par la Grande Guerre Nationale des années 1941—1945.

La première période de développement du droit familial soviétique tombe dans les années 1917—1926. En 1918 on a voté le premier code soviétique de famille — celui de la Rép. Féd. Soc. Sov. Russe. Il a initié les changements de la législation de famille dans les autres républiques fédérales. En ce qui concerne les questions fondamentales, les codes de famille des républiques fédérales particulières de l'URSS ne différaient pas entre eux. Pourtant, jusqu'à 1936, les actes juridiques qui auraient réglé les questions particulières de droit à l'échelle de l'Union Soviétique entière, en ce qui concerne les affaires de mariage et de famille, n'étaient pas entrés en vigueur.

La deuxième étape de développement du droit familial en URSS ce sont les années 1927—1936, quand le nouveau code de famille de la Rép. Féd. Soc. Sov. Russe est entré en vigueur et les codes analogues dans les autres républiques fédérales sont devenus obligatoires.

La troisième étape d'évolution de ce droit, tombant dans les années 1936—1945, se caractérisait par le vote des actes juridiques pour toutes les fédérations (le premier en 1936) introduisant des changements essentiels dans la régulation des relations de famille et juridiques à l'échelle de l'Union Soviétique entière. C'étaient surtout: l'interdiction d'interruption de la grossesse, l'abandon de la reconnaissance du concubinage (admis en 1926) comme liaison égale au mariage formellement enregistré, l'augmentation des prescriptions relatives au divorce, l'interdiction d'établissement judiciaire de la paternité d'un enfant extra-conjugal etc.

L'étape suivante de développement du droit familial soviétique, celle des années 1945—1968, c'est la période où la législation de famille, établie entre 1936 et 1945, oblige avec certaines modifications. On a dérogé, p. ex., l'interdiction d'interruption de la grossesse, mais l'interdiction d'établissement judiciaire de la paternité était toujours maintenue en vigueur.

La cinquième étape de développement du droit familial soviétique a commencé en 1968 par le vote des „Principes législatifs sur le mariage et la famille de l'Union des Rép. Soc. Sov. et des républiques fédérales” qui obligent depuis le 1 oct. 1969 jusqu'aujourd'hui (avec modifications). La troisième codification du droit familial dans les républiques soviétiques (après les codifications de 1918 et de 1926/1927) a été réalisée entre 1969 et 1971.

On peut supposer que les changements ayant lieu dans la vie politique et sociale de l'URSS depuis 1985, nommés „transformation” (*perestroïka*), commenceront, dans le proche avenir, l'étape suivante de développement du droit familial soviétique qui, en URSS, est considéré comme une branche de droit à part, à côté du droit civil.

Dans l'histoire du droit familial soviétique on observe une autonomie du développement du droit familial dans le cadre du même régime économique et politique. On voit également se confirmer la thèse que l'omnipotence du droit dans le domaine des relations de famille n'est pas possible.

